

דתישכונע

בס"ד

פרשות ויקהל-פקודי, תש"פ, מספר 1361

עיון בדרכו של רש"י בהבאת מדרשי חז"ל

יהונתן יעקבס

רש"י לא הביא את המדרש הזה בפרשת "כי-תשא", אך הוא הביאו בצורה מעובדת ושונה במקצת, בפירושו לפרשת "ויקהל" (שמ' לה:ד):

אהליאב - משבט דן, מן הירודים שבשבטים מבני השפחות, והשווהו המקום לבצלאל למלאכת ביתו, והוא מגדול השבטים, לקיים מה שנאמר "וְלֹא נִפְרַ שׁוֹעַ לִפְנֵי דָל" (איוב לד:יט).

ברור שהמסר החינוכי הנובע מהמדרש היה חשוב לרש"י, ולכן הוא הביאו בפירושו. אך נשאלת השאלה, מה ראה רש"י להעתיק את המדרש ממקומו ולשלו במקום אחר?

התשובה הפשוטה היא שהמסר החינוכי נועד להגיע לאוזניהם של בני ישראל. בפרשת "כי-תשא" נאמרו הדברים למשה, ורק בפרשת "ויקהל" העביר משה את דברי הקב"ה לבני ישראל. זהו לדעת רש"י המקום המתאים יותר להצגת המסר בפני קוראי פירושו.

מכאן למדנו לימוד חשוב בדרך הפרשנות של רש"י, ובהבדל שבין רש"י לבין המדרש: בדרך כלל, המדרש אינו מתכוון לפרש את המקרא. מטרתו המרכזית של המדרש היא העברת רעיונות ומסרים חינוכיים, ולכן הוא נאחז בעוגן הראשון האפשרי כדי להעביר את המסר. רש"י היה מעוניין לאמץ את המסר החינוכי, אך היה נאמן גם לדרכו כפרשן. לכן המתין רש"י בסבלנות עד שהגיע למקום המתאים יותר לשבץ את המסר החינוכי גם מבחינה פרשנית. להבדל זה שבין המדרש לבין פירושו של רש"י אפשר להביא דוגמאות רבות נוספות.

ברם, דומני שבמקרה זה יש משמעות נוספת להעתיקת המדרש ממקומו הראשוני ושיבוצו במקום חדש. השוואה מדוקדקת בין המדרש לבין פירושו של רש"י מעלה, שבמקרה זה שינה רש"י לא רק את המיקום, אלא גם עיבד ושינה בצורה עדינה את המסר של המדרש.

לפי המדרש, בצלאל המשתייך לשבט יהודה, אכן נמצא בדרגה גבוהה יותר מאשר אהליאב, המשתייך לשבט דן. הנמצא בדרגה הגבוהה צריך להשתדל שלא לחוש התנשאות מעל הנמצא בדרגה הנמוכה – "שלא תהא רוחו גסה". המדרש מסיים במילים "שגדול וקטן שוין לפני הקב"ה", אך אינו מכחיש את העובדה שיש גדול ויש קטן. לעומת זאת, התבוננות מדוקדקת בניסוחו של רש"י מעלה, שלדעתו שני היוצרים נמצאים ממש באותה רמה. רש"י משמיט את המילים "שלא תהא רוחו גסה", ומשתמש במקומם במילים "והשווהו המקום". נוסף לכך, רש"י מצטט פסוק מאיוב

הלומדים את פירוש רש"י לתורה מודעים לעובדה שחלק גדול מהפירוש מורכב מציטוטים שנטל רש"י מספרות חז"ל הענפה שהייתה על שולחנו. עם זאת, ברוב המקרים רש"י לא ציטט את דברי חז"ל בצורה מילולית. בהתייחסותו לדברי חז"ל נהג רש"י לשנות, לעבד, לקצר ולעתים אף להרחיב ולהוסיף על המקור המדרשי.¹ יש סיבות שונות לשינויים שביצע רש"י במדרשים המקוריים. במאמר קצר זה נביא דוגמה אחת לשינוי המופיע בפירוש רש"י לפרשתנו, וננסה לבאר את הסיבה שגרמה לו לסטות מהמקור המדרשי שעמד מול עיניו.

בפרשת "כי-תשא" (שמ' לא:א-ו) הקב"ה מצווה את משה למנות את בצלאל בן אורי משבט יהודה ואת אהליאב בן אחיסמך משבט דן לבנות את המשכן ואת כליו. ציווי מקביל מופיע בפרשת "ויקהל" (שמ' לה:ל-ה), כאשר משה מעביר את הדברים לאוזני בני ישראל.

המדרש ניצל את הפסוקים בפרשת "כי-תשא" להעברת מסר חינוכי חשוב של שוויון בין הגדול והקטן:

ורבי אדא בר חייא אמר: ללמד שהדל שבשבטים מדבק לו במשכן. ואיזה? "אתו את אהליאב בן אחיסמך למטה דן" (שמ' לא:ו). א"ר חנינא בן פזי: אין לך גדול מכל השבטים משבט יהודה, ואין לך ירוד מן שבט דן שהיה מן השפחות. מה כתיב בו – "וּבְנֵי דָן חֲשִׁים" (בר' מו:כג). אמר הקב"ה: יבוא ויזדווג לו, שלא תהא רוחו גסה, שגדול וקטן שוין לפני הקב"ה (מדרש תנחומא פרשת כי תשא סימן יג).

* פרופ' יהונתן יעקבס, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן.

1 חוקרים רבים התייחסו לדרכו של רש"י בהבאת מדרשי חז"ל. ראו לדוגמה: יוספה רחמן, "עיבוד מדרשים בפירושו של רש"י לתורה", תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 261-268; שרה קמין, רש"י - פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו (בעיקר פרק חמישי); נחמה ליבוביץ, "דרכו של רש"י בהבאת מדרשים בפירושו לתורה", ללמוד וללמד תנ"ך, ירושלים תשנ"ה, עמ' 106-143; אלעזר טויטו, "דרכו של רש"י בשימושו במדרשי חז"ל (ע"פ שמ' א:ח-כב)", סללי אורות ט (תש"ס), עמ' 51-78; יוסף עופר, "הסתייגות סמויה ממדרשים בפירושי רש"י לתורה", עיוני מקרא ופרשנות ה, ירושלים תשס"ח, עמ' 279-291; ישעיהו מאורי, "אגדות חלוקות" בפירוש רש"י למקרא, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יט (תשס"ט), עמ' 155-209.

השוואה מוחלטת בין בצלאל לבין אהליאב: במקום: "וְאֵינִי הִנֵּה נֹתְתִי אֹתוֹ אֶת אֶהְלִיאֵב" (שמ' לא:ו), משה אומר: "וְלִהְיוֹת נֶתֶן בְּלִבּוֹ הוּא וְאֶהְלִיאֵב" (שמ' לה:לד). משה מוסיף תיאור ארוך של חוכמת הלב המוענקת לשני החכמים כאחד, ולפני אזכור שאר חכמי הלב שישתתפו במפעל, הוא חוזר ומדגיש "וְעֵשָׂה בְּצִלְאֵל וְאֶהְלִיאֵב" (שמ' לו:א).

השינויים הקלים מלמדים שמשה כביכול לא היה 'מרוצה' מדברי ה', ולכן ניסח את הדברים בצורה שונה במקצת.² נשאלת כמובן השאלה, מה ראתה התורה לנסח שני ניסוחים שונים: האחד – דברי הקב"ה, המציב בראש את בצלאל, והשני – דברי משה, המשדר שוויון בין השבטים השונים? נראה, שכמו במקרים אחרים, התורה רוצה להעביר מסר מורכב: מצד אחד נבחר שבט יהודה כשבט שינהיג את עם ישראל, ומצד שני יש ערך לרעיון השוויון בין השבטים השונים. כתוצאה מכך נוצר מתח בין בחירת שבט מסוים לבין המגמה של שוויון.

המקרא בחר להציג את שני הרבדים וכך לקיים את שניהם זה לצד זה; הצו הא-לוהי מציג את המישור שבו בצלאל בראש, כנציג שבט יהודה, השבט הנבחר, ומשה, שנמצא 'בשטח', מעדיף שלא להבליט את ההבדל בין השבטים, והניסוח שלו מצביע על שוויון בין השבטים השונים. שני הרעיונות חשובים, שני הרעיונות נכונים, ולשניהם יש מקום בתורה הא-לוהית.

דומני שרש"י היה מודע להבדל שבין הניסוח הא-לוהי לבין הניסוח של משה, שמתאים כמובן הרבה יותר לתיאור שמצאנו ברש"י. לכן בחר רש"י לאמץ את הרעיון העקרוני של המדרש, אך לשנות אותו במקצת, ולשלב אותו דווקא במיקום החדש – בדברי משה לעם ישראל המוצגים בפרשת "ויקהל".

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parashaz>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

f הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

2 רעיון זה מזכיר במידת מה את דברי חז"ל המפורסמים: "דתניא ג' דברים עשה משה מדעתו והסכים הקב"ה עמו. הוסיף יום אחד מדעתו, ופירש מן האשה, ושבר את הלוחות" (בבלי שבת פז ע"א). חז"ל האריכו וביארו מה הסיבה למעשיו של משה בכל אחד מהמקרים הללו.

שאינו נמצא במדרש: "ולא נפר שוע לפני דל" (לד:יט), שגם ממנו משתמעת השוואה מוחלטת בין הגדולים לקטנים.

דומה, שההבדל בין הניסוח של המדרש לבין הניסוח של רש"י נמצא למעשה כבר בפסוקים עצמם. הבה נשווה בין דברי הקב"ה למשה, לבין דברי משה לעם:

דברי הקב"ה למשה (שמ' לא:א-ה)	דברי משה לעם (שמ' לה:ל-לג)
וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר:	וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל:
רְאֵה קָרָאתִי בְשֵׁם בְּצִלְאֵל בֶּן אוֹרֵי בֶן חוֹר לְמִטַּה יְהוּדָה.	רְאוּ קָרָא ה' בְּשֵׁם בְּצִלְאֵל בֶּן אוֹרֵי בֶן חוֹר לְמִטַּה יְהוּדָה.
וְאִמְלֵא אֹתוֹ רוּחַ אֶ-לֹהִים בְּחֻמָּה וּבְתַבּוּנָה וּבְדַעַת וּבְכָל מְלָאכָה.	וַיִּמְלֵא אֹתוֹ רוּחַ אֶ-לֹהִים בְּחֻמָּה וּבְתַבּוּנָה וּבְדַעַת וּבְכָל מְלָאכָה.
לְחֹשֶׁב מַחְשְׁבֹת בְּזָהָב וּבַכֶּסֶף וּבַחֲרֹשֶׁת. וּבַחֲרֹשֶׁת אֲבֹן לְמִלֵּאת וּבַחֲרֹשֶׁת עֵץ לְעֲשׂוֹת כָּל מְלָאכָה.	וְלְחֹשֶׁב מַחְשְׁבֹת לְעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבַכֶּסֶף וּבַחֲרֹשֶׁת. וּבַחֲרֹשֶׁת אֲבֹן לְמִלֵּאת וּבַחֲרֹשֶׁת עֵץ לְעֲשׂוֹת כָּל מְלָאכָה.

עד כאן ציטט משה את דברי הקב"ה בצורה מילולית ומדויקת (מלבד ההבדל הקל והמתבקש בין הצגת הקב"ה בגוף ראשון להצגתו בגוף שלישי). מכאן למדנו שאם יהיה שינוי בדברי משה, הוא אינו מקרי אלא מכוון. ואכן, בהמשך הדברים משה משנה במקצת את דברי הקב"ה:

דברי הקב"ה למשה (שמ' לא:ו)	דברי משה לעם (שמ' לה:לד-לו:א)
וְאֵינִי הִנֵּה נֹתְתִי אֹתוֹ אֶת אֶהְלִיאֵב בֶּן אַחִיסַפְמֶן לְמִטַּה דָן.	וְלִהְיוֹת נֶתֶן בְּלִבּוֹ הוּא וְאֶהְלִיאֵב בֶּן אַחִיסַפְמֶן לְמִטַּה דָן.
	מִלֵּא אֹתָם חֻמָּת לֵב לְעֲשׂוֹת כָּל מְלָאכָת חֶרֶשׁ וְחֹשֶׁב וְרִקְם בְּתַכְלֵת וּבְאַרְגָּמָן בְּתוֹלְעַת הַשָּׁנִי וּבַשֵּׁשׁ וְאַרְגַּ עֲשֵׂי כָל-מְלָאכָה וְחֹשְׁבֵי מַחְשְׁבֹת. וְעֵשָׂה בְּצִלְאֵל וְאֶהְלִיאֵב
וּבָלֵב כָּל חָכֵם לֵב נֹתְתִי חֻמָּה וְעֲשׂוֹ אֹת כָּל-אֲשֶׁר צִוִּיתֶךָ.	וְכָל אִישׁ חָכֵם לֵב אֲשֶׁר נֶתֶן ה' חֻמָּה וּתְבוּנָה בְּהֵמָה לְדַעַת לְעֲשׂוֹת אֹת כָּל מְלָאכָת עֲבַדַת הַקֹּדֶשׁ לְכָל אֲשֶׁר צִוָּה ה'.

הניסוח הא-לוהי מתאים יותר לניסוח שמצאנו במדרש – בצלאל מוצב בראש, ואהליאב מוצב כמשנה לו. לעומת זאת מדברי משה משתמעת